

Микола Шарлемань як теріолог та один із засновників природоохорони в Україні

Іван Парнікоза¹, Ігор Загороднюк²

¹ Національний антарктичний науковий центр МОН України (Київ)

² Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)

e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

PARNIKOZA I., I. ZAGORODNIUK. Mykola Sharleman, a mammalogist and one of the founders of nature conservation in Ukraine. — An essay on the famous zoologist, mammalogist, zoogeographer, environmentalist, and local historian. Mykola Sharleman is known for his fundamental surveys of the fauna of Kyiv and some other regions of Ukraine and for numerous popular science publications. The researcher also contributed to Ukrainian nature conservation. He was one of the participants in the establishment of conservation studies in Ukraine and the ideologue of the protection of natural monuments, the protection of certain species, such as the beaver. The scientist is also famous for his local history works and for the interpretation of biological details of The Tale of Igor's Regiment.

Біографічні деталі

Едуард Шарлеман (Микола Шарлемань) народжений 24 січня (н.с.) 1887 р. у м. Кременчук. Навчався у Київському реальному училищі (1896–1905). У 1906–1910 рр. — слухач агрономічного відділення Київському політехнічного інституту. Тоді ж працював у комісії з облаштування Київського зоопарку і був його вченим секретарем, а також на Дніпровській біостанції. З 1921 р. — вчений консерватор Зоологічного музею УАН, якому передав частину власних колекцій, зокрема риб і птахів.

Дослідник має низку різних написань імені та прізвища, як кирилицею, так і латинкою (напр. Едуард Шарлеман, Микола Шарлемань, Sharleman, Charlemagne). При хрещенні йому згідно з римсько-католицьким обрядом дали імена «Грьох святих покровителів»: Едуарда, Миколи та Петра. Тому роботи вченого, що видавалися до 1914 р., були підписані як «Едуард Шарлеман». Згодом, прийнявши православну віру, він почав носити друге ім'я — Микола — і писати своє прізвище з м'яким знаком — «Шарлемань», з французьким відповідником Charlemagne.

Рис. 1. Микола Шарлемань. Фото з сайту ІЗАН, редакційно; найімовірніше, стосується періоду 1930-х років.

У лютому 1923 р. М. В. Шарлеманя обирають дійсним членом науково-дослідної кафедри зоології (кер. І. Шмальгаузен), а у 1924–1937 р. — завідувачем відділу фауністики і систематики Зообіну ВУАН. Одночасно, з 1924 р. М. Шарлемань — директор заповідника «Конча-Заспа». 1936 р. Шарлеманю присуджений науковий ступінь кандидата наук, а 1937 р. — доктора; ще за два роки отримав звання професора за фахом «прикладна зоологія».

У роки 2СВ був директором Інституту захисту рослин (створеного на місці ІЗАН), у якому спільно з Є. Решетник вів дослідження мінливості, екології та контролю чисельності ховрахів. При виїзді німецької окупаційної влади виїхав з сім'єю і колекціями (31.10.1943) до Познані, де працював наступні 1,5 роки в тому ж закладі як голова дослідницької групи. Навесні 1945 р. виїхав до Німеччини, де потрапив у радянську окупаційну зону, проте завдяки співпраці з владою за рік отримав дозвіл на повернення до Києва. З 1946 р. працював в Управлінні мисливського господарства, викладав у Київському лісогосподарському інституті. Наприкінці 1940-х і початку 1950-х зазнав репресій. Згодом за співпрацю з владою реабілітований (Хохлова 1980).

Помер 29 квітня 1970 р. Похований у Києві на Звіринецькому цвинтарі¹.

Ключові наукові доробки

Микола Шарлемань є зоологом широкого профілю, проте значну увагу вчений приділяв вивченню ссавців. 1911 р. як співробітник зоосаду він опублікував каталог цієї установи, 1920 р. видав перший в Україні визначник звірів (Шарлемань 1920), ухвалений Природничою секцією УНТ, який містив не тільки ключі, але й рекомендації щодо спостережень і збору зразків.

Микола Шарлемань був знавцем фауни Києва та околиць, зокрема її територічної складової. Він залишив фундаментальні на сьогодні зведення щодо тваринного світу дніпровських островів Труханового (1914), м. Києва з його околицями (1915) та заповідника «Конча-Заспа» (Шарлемань 1933), які дають можливість уявити собі фауну того часу та її зміни. Не раз підіймав питання охорони бобра, публікуючи статті в Українському зоологічному журналі (1923) та інших виданнях (напр. Шарлемань 1927a), займався його реінтродукцією в «Кончі-Заспі». Вивчав реліктову тварину України — хохулю, публікуючи про це окремі статті (напр.: Шарлемань 1936a).

У 1936–1937 рр. Микола Васильович підготував дві монографії — зведення щодо ссавців і птахів Чернігівщини (Шарлемань 1936b) та підручник із зоогеографії України (Шарлемань 1937). За суму доробків 1936 р. дослідник отримав науковий ступінь кандидата біологічних наук, без захисту, а наприкінці того ж року захистив докторську дисертацію, підготовлену на основі згаданого підручника «Зоогеографія УРСР» (1937), і 10.01.1937 йому було присуджено ступінь доктора наук (Хохлова 1998).

¹ Микола Шарлемань та заповідник Конча-Заспа <https://bit.ly/3eCTcVU>

Загалом М. В. Шарлемань — автор понад 300 праць з зоології, зоогеографії, орнітології, теріології, систематики та фауністики (Решетник 1970).

Інші напрямки діяльності

М. В. Шарлемань був всебічно-ерудованою людиною і мав широку палітру зацікавлень. Значну увагу приділив орнітології, краєзнавству, охороні природи та культурної спадщини, на ці теми часто писав у міських газетах.

У 1909 р. брав участь в організації Київського орнітологічного товариства ім. Кесслера (КОТК), в якому надалі був секретарем, працював над створенням «Музею місцевої природи», у березні 1914 р. був серед організаторів виставки з охорони природи й охорони хижих птахів, у 1915 р. проводив курси з охорони природи і створив при КОТК секцію охорони природи.

У січні 1918 р. працював у Відділі з охорони пам'яток природи в Міністерстві земельних справ УНР, а в серпні того ж року взяв участь в організації в Києві Першого з'їзду природників України (Хохлова 1998).

У 1919–1921 рр. Шарлемань — консерватор зоологічної колекції Музею Українського наукового товариства в Києві (УНТ). В УНТ він був також головою Фенологічної комісії та членом Термінологічної комісії, серед доробків якої — перший список українських назв ссавців, що надалі увійшов до Зоологічного словника (Шарлемань 1927b). З 1919 р. М. Шарлемань був редактором зоологічних видань Всеукраїнського видавничого союзу, у т.ч. видання «Походження видів» Ч. Дарвіна та кількох інших праць.

У ті ж роки завідував Секцією охорони природи при Сільськогосподарському вченому комітеті УРСР, серед заслуг якого — створення заповідника «Асканія-Нова» та заборона весняного полювання; брав участь в організації академічних заповідників — «Конча-Заспа», «Прохорівський», «Гористе»; у 1924–1931 рр. був директором заповідника «Конча-Заспа». З 1925 р. — член Центральної Ради Всеукраїнського союзу мисливців і рибалок, а в 1926–1929 рр. головує у Київській крайовій інспектурі з охорони природи (зареєстрував бл. 400 пам'яток природи), у 1927 р. проводить у Києві виставку з охорони природи, інспектує заповідник «Асканія-Нова» та Приморські заповідники, домагається охорони поселень бобрів.

Пам'яті Шарлеманя присвячено статтю Є. Решетник (1970) та монографію О. Хохлової (1998). 2015 р. В. Ульяновским впорядковано пам'ятне видання «Шарлемань, Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка» (678 с.), а слідом — збірник природоохоронних праць дослідника «Микола Шарлемань: наповнесні заповідної справи» (Василюк 2017).

Рис. 2. Могила М. Шарлеманя збереглася на Звіриньцькому цвинтарі. Бюст роботи О. П. Скоблікова. Фото І. Парнікози.

Микола Шарлемань був талановитим краєзнавцем й одним із піонерів природознавчих екскурсій у Києві. У 1914 р. та 1920-ті рр. М. В. Шарлеманем виготовлено путівники по найцінніших місцях з природничої точки зору у Києві та його околицях. 1922 р. його обрано членом, а пізніше — вченим секретарем Комісії краєзнавства ВУАН (Василюк 2017).

Він все життя займався популяризацією науки та охорони природи, співпрацював з кінорежисерами (фільм про заповідник «Конча-Заспа» 1928 р., фільм «Бобер на Україні» 1931 р.). На пенсії вивчав «Слово о полку Ігоревім», пропонуючи ідентифікації згаданих там тварин. Вивчав походження та локалізацію топонімів, згаданих в Літописі Руському.

Профіль дослідника в Scholar Google ($h = 12$):

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=VCvtyw4IAAAAJ>

Література

- Василюк, О. 2017. *Микола Шарлемань: напровесні заповідної справи*: [Історія життя українського науковця та природоохоронця]. LAT&K, Київ, 1–414. ISBN 978-617-7061-35-8
- Решетник, Е. Г. 1970. Памяти Николая Васильевича Шарлеманя (1887–1970). *Вестник зоологии*, № 6: 87–89.
- Хохлова, О. М. 1998. *М. В. Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина*. Полтава, 1–160.
- Шарлеман, Э. В. 1915. Млекопитающие окрестностей г. Киева. *Материалы къ познанию фауны юго-западной России. Томъ 1*. Под ред. В. М. Артоболевскаго. Орнитол. о-во им. К. Ф. Кесслера, Киев, 26–92.
- Шарлемань, М. 1920. *Звірі України. Короткий поради́к до визначення, збирання та спостере́гання ссавців України*. Вукоопспілка, Київ, 1–82.
- Шарлемань, М. 1927а. Про сучасне поширення бобра на Україні та про заходи до його охорони. *Охорона пам'яток природи на Україні*. Харків, 17–34.
- Шарлемань, М. 1927б. Ссавці. — Плазуни. — Земноводні. *Шарлемань, М., К. Татарко Назви хребетних тварин*. Держ. вид-во України, Київ, 9–67.
- Шарлемань, М. 1933. Матеріали до фауни ссавців Київщини. Ч. 1. Ссавці заповідника Конча-Заспа та його району. *Збірник праць зоологічного музею*, 12: 57–73.
- Шарлемань, М. 1936а. Вихухоль (*Desmana moschata* L.) в УСРР. *Збірник праць зоологічного музею*, 17: 39–52.
- Шарлемань, М. 1936б. *Матеріали до фауни звірів та птахів Чернігівської області*. Вид-во Української академії наук, Київ, 1–117.
- Шарлемань, М. 1937. *Зоогеографія УРСР: матеріали до вивчення географічного поширення наземних хребетних УРСР. Видання 2-е*. Видавництво АН УРСР, Київ, 1–235.

ПАРНИКОЗА, І., І. ЗАГОРОДНЮК. Микола Шарлемань як теріолог та один із засновників природоохорони в Україні. — Нарис про відомого зоолога, теріолога, зоогеографа, природоохоронця та краєзнавця. Микола Шарлемань відомий своїми фундаментальними фауністичними зведеннями фауни Києва та деяких інших регіонів України, численними науково-популярними публікаціями. Дослідник відзначився також у вітчизняній природоохороні. Він був одним з учасників закладання природоохоронного напрямку в Україні та ідеологом взяття під охорону пам'яток природи, охорони окремих видів, таких як бобер. Вчений уславився також своїми краєзнавчими роботами та інтерпретацією біологічних деталей «Слова о полку Ігоревім».